УДК 903.4

Володимир Колода,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України,
завідувач навчально-наукової археологічної лабораторії
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

СИСТЕМАЛІСОСТЕПОВИХ ГОРОДИЩ ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ

Стаття присвячена виділенню та характеристики окремих ділянок в загальній системі лісостепових городищ Хозарського каганату. 31 городище із 35 відомих, що не викликають заперечень на тепер, містяться по трьох основних водних артеріях регіону: Сіверський Донець (17), Оскол (6) і Тиха Сосна (7); одне – на Дону. Городища на Дінці разом виконували силову функцію: 1) захист кордонів каганату від можливої загрози з боку слов'ян-сіверян (роменська культура), 2) тимчасове перебування військових гарнізонів і загонів, що здійснювали військово-політичний тиск на слов`ян (в тому числі і збирання данини), 3) форпости на торгівельних шляхах, переправах і бродах. Окрім того відзначимо і такі їх функції: центри господарських мікрорегіонів; центри ремесла і торгівлі; адміністративні центри, що відвідувалися управителем території – тудуном – для втілення в дію розпоряджень центральної влади; місце тимчасового акумулювання зібраної данини та необхідного для війська продовольчого запасу, тощо. Роль тієї чи іншої функції слід розглядати відносно кожного конкретного городища. Зона Осколу була «внутрішньою» для салтівського лісостепу. Тут оборонна функція городища або місця перебування військових контингентів була менш виразною. А от значення городища, як центра ремесла, виступала яскравіше (особливо в місцях здобування та переробітку залізної руди). Особливістю функціоналу лінії салтівських городищ по Тихій Сосні було забезпечення безперебійного зв`язку між основними територіями каганату по Волзі і Дону із північно-західними густо заселеними осередками на Сіверському Дінці та Осколу; а також демонстрація сили держави перед слов`янами на Дону.

Ключові слова: *Хозарський каганат, лісостеп, салтівська культурно-історична спільність, система і функції городищ.*

Постановка проблеми. Вже понад століття яскрава та багата на свої прояви салтівська археологічна культура (середина VIII – середина X ст.), що презентує нам рештки матеріального та духовного розвитку багатоетнічної ранньосередньовічної держави Хозарський каганат, привертає увагу багатьох дослідників: істориків, археологів (Плетнева 1999; Тортика 2006; Бубенок 2019). Займаючи значні території від Північного Кавказу – на півдні, до верхньої течії Дону, Сіверського Дінця та Осколу – на півночі, від пониззя Волги – на сході, до Причорноморських степів Подніпров'я – на заході, Хозарія наприкінці I тис. н. е. разом із Візантією, Руссю та Арабським Халіфатом, на рівних брала участь у військово-політичних подіях Циркумпонтійського регіону. Значна військова потуга давала їй можливість з позиції сили вступати у взаємини з багатьма навколишніми державами та народами, серед яких були і східні слов'яни Дніпровського Лівобережжя, впливаючи на процеси їх соціально-економічного розвитку, консолідації та державотворення.

Серед багатьох категорій археологічних пам`яток салтівської культурно-історичної спільності (СКІС), яка складала населення Хозарського каганату у лісостеповому (сусідньому до слов'ян) регіоні, поселення відомі в найбільшій кількості, що цілком закономірно з природно-кліматичних умов та впроваджуваних форм господарства (Колода, Горбаненко 2018; Koloda. Gorbanenko 2020). Панівна більшість поселень СКІС групується в так звані «гнізда поселень», котрі по суті являють собою окремі соціально-економічні мікрорегіони, центрами яких виступають городища – довготривалі укріплені поселення. На теперішній час різними науковцями їх нараховується 35 (Колода 2021–2022, с. 141-153). Вони розташовуються на Сіверському Дінці, Осколі, на Дону та його притоці Тиха Сосна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній археологічній науці практично не піддається сумніву положення, що ранньосередньовічні городища є багатофункціональними центрами життя певного мікрорегіону[1]. Вони відігравали роль господарчих, адміністративних,

1 Створення мікрорегіону починається з появи «гнізда відкритих поселень» на ландшафтно обмеженій території. Більш докладно історіографія цього питання представлена в одній з попередніх робіт автора (Колода 2021-2022).

торгово-ремісничих, релігійно-культових та захисних центрів. Однак незважаючи на те, що окреме конкретне городище могло виконувати конкретний набір функцій, кожне з них, виходячи з наявності оборонних споруд (переважно – рови, вали, ескарпи), виконувало роль захисного пункту тієї чи іншої території з населенням.

З кінця XX ст. кількість виявлених городищ лісостепової зони Хозарського каганату неухильно зростає завдяки планомірним пошуковим роботам. Це добре ілюструється монографічними та дисертаційними дослідженнями. Зокрема, у своїй монографії В. К. Міхеєв (1985, с. 109-110, рис. 1) фіксує лише 16 городищ в означеній зоні. На відміну від нього Г. Є. Афанасьєв у своїх працях виділяє на цій території вже 23 (1987, с. 89) та 25 (1993, с. 124) укріплених поселень. У нещодавно захищеній дисертації, яка на наш час є єдиним монографічним дослідженням з фортифікації лісостепових городищ СКІС, їх представлено 33 (Свистун 2019b, с. 224-226, табл. 1). На теперішній час за різними списками попередньо наведених авторів у лісостеповій зоні Хозарського каганату фіксується загалом 35 городищ (рис. 1).

Проте деякі з них викликають обґрунтований сумнів. Зокрема, 1 Білгородське городище (рис. 1: пункт-1), що відоме лише за архівними даними (Свистун 2014, с. 60, 61). Вагу нашим сумнівам додає й той факт, що до цього часу навколо нього не виявлено салтівських селищ, що не є характерним для поселенських структур СКІС. Стосовно городища Огірцеве (рис. 1: пункт-3) слід сказати, що переведення одного з селищ (Огірцеве 2) до категорії городищ (Свистун 2014, с. 64, 65) поки не знайшло підтвердження: захисні споруди не виявлені. Подібне явище, на наш погляд, можна спостерігати і в мікрорегіоні салтівських пам`яток навколо с. Горохуватка на Осколі (рис. 1: пункт-26). Це потужне «гніздо» поселень по обидва береги ріки має городище, яке Г. Є. Свистуном подане як цитадель салтівського городища, котра додатково мала ще дві лінії оборони (Свистун 2016; 2017). Приймаючи особисту [*ВК*] участь в обстеженні околиць села із шурфуванням городища повідомляю, що за площею, плануванням, місцем розташування та отриманими артефактами захисні споруди означеної «цитаделі» є характерними до часів заселення Слобожанщини (XVII–XVIII ст.). До нового часу відносяться відомості і про місто-фортецю Усеред, що існувало в с. Стрілецьке Бєлгородської області (Загоровский 1969, с. 196, 197) – (рис. 1: пункт-28). Чи мала якесь відношення ця фортеця до салтівського населення, зараз впевнено сказати не можна. Решток її не лишилося. Розвідками 1978 р. в центрі села виявлено лише салтівське селище (Афанасьев 1987, с. 182) без жодних решток захисних споруд. Таким чином, впевнено можна стверджувати, що на територій лісостепової зони Хозарського каганату на теперішній час зафіксовано 31 городище.

Їх параметри та захисні властивості були вперше систематизовані і значною мірою проаналізовані ще наприкінці минулого століття Г. Є. Афанасьєвим. В своїй першій монографії, присвяченій лісостеповій зоні СКІС, він виділив цілий розділ, котрий присвятив організації оборони. Значну увагу автор приділив соціальній інтерпретації городищ, їх типології та витокам архітектурних традицій, котрі частково пов'язував із Візантією (Афанасьєв 1987, с. 88-142). Зауважимо на те, що і в подальших своїх роботах він продовжував обстоювати саме візантійські витоки кам'яної та цегляної архітектури каганату (4-й тип городищ за автором). Один з розділів своєї наступної роботі по цій же проблематиці він присвятив саме системі оборони північно-західного пограниччя Хозарії (Афанасьев 1993, с. 123-150). В ній автор повторив основні висновки своєї типології та витоків архітектурних традицій. Новиною у підході до проблеми стали його топологічні дослідження щодо розвитку транспортної системи між лісостеповими городищами на її різних ділянках, виділяючи три окремі ділянки: Сіверський Донець, Оскіл та Тиха Сосна (Афанасьев 1993, с. 124-127, рис. 45). Привертає увагу ще один його висновок: городища, які будувалися із використанням каменю та цегли, створювалися за ініціативи держави для зміцнення найбільш відповідальних напрямків оборони кордону від зовнішніх загроз. Вони, судячи з його мапи, походили від слов'ян Верхнього Дону – носіїв боршевської археологічної культури (Афанасьев 1993, с. 148-149, рис. 50).

На сучасному рівні фортифікація салтівських лісостепових городищ проаналізована у нещодавній дисертації Г. Є Свистуна (2019a, с. 7-14; 2019b), в котрій відповідні розділи присвячені типології та плануванню городищ, особливостям побудови оборонних споруд, принципам побудови ліній оборони та її складовим елементам.

Таким чином, значне коло питань щодо створення та виконання певних функцій в поселенських структурах населення лісостепової (північно-західної) частини Хозарського каганату вже було поставлено та значною мірою вивчено. Однак, вважаємо за необхідне розглянути суму вказаних городищ, як цілісну систему. Це і буде метою нашої роботи. Завдання роботи полягають у виділенні та характеристиці окремих ділянок в загальній системі лісостепових городищ Хозарського каганату, кожна з яких відіграє свою стратегічну роль в північному регіоні вказаної держави.

Виклад основного матеріалу. Наявні городища нерівномірно розташовані вздовж основних водних артерій, що протікають лісостеповою територією каганату. Сімнадцять з них розташовані вздовж Сіверського Дінця, 7 – вздовж р. Тиха Сосна (від витоків до її впадіння у Дон), 6 – вздовж Осколу. Одне городище – Карабут – значною мірою (на 120 км) відірване від усієї маси лісостепових городищ цього регіону. Все це має певні пояснення.

Сіверський Донець був північно-західною межею Хозарського каганату, який організовано заселявся в середині VIII ст. після подій арабо-хозарських воєн (Новосельцев 1990, с. 182-185; Беляев 1966, с. 203-204). Початок цьому поклало переселення до північно-західних кордонів Хозарського каганату північнокавказьких аланів, що було ініційовано хозарською державою з метою посилення тиску на сусідніх слов'ян. Для свого проживання вони обрали місцини із складним рельєфом, які, з одного боку, нагадував їм Батьківщину, а з другого – були максимально придатними для зведення фортифікацій. Вони ж принесли із собою катакомбний обряд поховання. Дещо пізніше до них доєдналися і представники інших етносів, котрі принесли сюди ямні інгумації та кремації. Це був кордон/контактна зона активної взаємодії із східними слов`янами (поляни, сіверяни, уличі), в котрих у цей час відбувається створення перших міжплемінних об`єднань, що слід розглядати як один з етапів державотворення на східнослов'янських теренах. На початку IX ст. ця територія, скоріш за все, стала «базою» кабарів – міжплемінного угрупування опозиційного до центральної влади каганату через проведення нею релігійної реформи по прийняттю юдаїзму. Виходячи з сучасного аналізу писемних джерел, це могло статися на межі VIII – IX ст. (Бубенок 2019, с. 115-130). В будь-якому випадку це сприяло черговому притоку населення в означений регіон. Все це збільшувало економічну та військову потугу регіону верхньої течії С. Дінця. Доказом цього є наявність 14 мікрорегіонів, господарча зона яких має радіус 5 – 8 км і включає в себе, окрім городищ, селища різного господарського спрямування (по обидва береги ріки) та могильники і окремі поховання за різними обрядами (Колода 2021-2022, с. 147, рис. 3) – рис. 2.

Найменша кількість городищ (6) при значній кількості селищ та інших категорій пам`яток на Осколі свідчить про те, що даний регіон був «внутрішнім» для лісостепового варіанту салтівської культури, а від того – і більш спокійним. Певну роль в засвоєнні цієї території відігравали близькі поклади залізної руди у верхній частині долини Осколу, що зумовило тут значний розвиток видобування заліза у салтівські часи (Афанасьев 1987, с. 75-87; Николаенко 1991, рис. 1; Колода 1999, с. 58-120; Степовой 2011; Винников, Степовой 2012, с. 12-122, рис. 2).

Тут слід звернути увагу на те, що виникнення «гнізда поселень» є початковим етапом створення соціально-економічного мікрорегіону. Цей процес завершується (але його розвиток не припиняється) з появою в мікрорегіоні городища. Тому, на наш погляд, відсутність городища в близько розташованій один до одного групі сільськогосподарських відкритих поселень (селищ) не може бути перешкодою для виділення мікрорегіону як такого. Тут, на Осколі, їх фіксується 13 (практично стільки, скільки й на Сіверському Дінці) – рис. 3. Збільшення кількості однотипних відкритих селищ пов`язане, перш за все, з природними можливостями для сприятливого ведення сільського господарства, що було основою економіки лісостепового салтівського населення. Другим чинником цього процесу слід вважати позитивну компліментарність населення, що може базуватися на близьких родинних стосунках або, принаймні, на етнічній (світоглядно-культурній) близькості. Важливим є й те, що, зазвичай, населення таких селищ вело господарство за збіжною моделлю, а потужність природних ресурсів не обмежувало його розвиток.

На відміну від вище згаданої території, ситуація на Тихій Сосні, що також була частиною загального північно-західного кордону каганату, виглядає дещо іншою. Тут зафіксовано 7 городищ, але можна виділити лише одне гніздо поселень навколо городища Павлівське на правому березі річки (рис. 1: пункт 33). Його супроводжувало 4 відкритих селища що містилися та тому ж березі ріки. Інші городища на Тихій Сосні мають лише по одному сусідньому селищу (Афанасьєв 1987, с. 17, 105, 181-183, рис. 5, 18, 19). Загальний рівень соціально-економічного розвитку слов`ян Дону (в`ятичі-боршевці), що межували тут із салтівським населенням, дещо поступався рівнем соціально-економічного розвитку слов`янам Дніпровського Лівобережжя (сіверяни-роменці). До того ж в`ятичі останніми перестали віддавати данину хозарам – у середині 960-х рр. X ст., яка до того ж була необтяжливою (ПВЛ 2012, с. 44). Тому вважати ці городища порубіжними фортецями (Афанасьев 1993, с. 148, 149) є, на нашу думку, значним перебільшенням.

Скоріш за все, це була низка пунктів по обслуговуванню подорожніх на шляху між Доном (одна з двох, разом з Волгою, основних водних торгівельних артерій каганату) і найбільш заселеним лісостеповим регіоном Хозарії по Сіверському Донцю і Осколу (на кшталт ямської поштово-подорожньої служби, яка була створена пізніше в Золотій Орді та інших державах Чингізидів).

Опосередкованим аргументом на користь цього може бути той факт, що вони розташовувались, здебільшого, поблизу переправ (бродів), а більшість з них не мали потужних фортифікаційних споруд. Не виключено, що ці городища могли відігравати роль пунктів тимчасового перебування невеликих військових контингентів по контролю кордону та створенню тиску на слов`ян регіону, або в них могла тимчасово накопичуватися данина з місцевого слов`янського (і не тільки) населення перед відправкою до кагану чи то за його розпорядженням. Тож, невелика кількість пам`яток і, як наслідок, незначна кількість населення, свідчить про незначний економічний та військовий потенціал салтівського населення цього регіону. Тому до цього часу тут виявлений лише єдиний мікрорегіон – городище Павлівське.

Окремо, на наш погляд, слід розглядати Маяцьке городище із кам'яною цитаделлю, що знаходиться при впадінні Тихої Сосни у Дон (рис. 1: пункт 34). Місце його розташування, складність архітектурної побудови цитаделі, наявність великого (≈30 га) селища-посаду та окремого району із гончарними майстернями, а також значного катакомбного могильника, свідчить про значку кількість його населення і вагому значущість цього городища в загальній військово-економічній та транспортній структурі північно-західних регіонів Хозарського каганату. Додатковим аргументом на цю користь є той факт, що до наступного, найбільш східного у всій системі оборони лісостепу Хозарії – городища Карабут (рис. 1: пункт 35), відстань більша, ніж до крайнього західного на ділянці Тихої Сосни.

Висновки. Попередньо відзначимо, що більш високий загальний соціально-економічний розвиток Хозарського каганату перед сусідніми слов`янами на території Дніпро-Донського лісостепу проявляється в багатьох показниках, одним з яких є значно більша кількість городищ, які розташовані у контактній зоні міжетнічного спілкування.

З відомих на сьогодні в науковій літературі 35 городищ лісостепової зони Хозарського каганату лише 31 не викликають заперечень. 30 з них розташовані по трьох основних водних артеріях регіону: Сіверський Донець, Оскіл та Тиха Сосна; одне – на Дону. Кожна з визначених груп виконувала свої функції в загальній соціально-економічній і військово-політичній системі городищ Хозарії.

Виходячи з територіального, природно-кліматичного і геополітичного положення городища на Сіверському Дінці виконували різні функції. Всі разом вони здійснювали силову функцію, що включала в себе кілька аспектів: 1) захист північно-західних кордонів каганату від можливої загрози слов'ян літописного сіверянського племені (роменська археологічна культура), 2) місце тимчасового перебування військових гарнізонів і загонів, що здійснювали військово-політичний тиск на слов`янські землі (в тому числі і збирання данини), 3) форпости на торгівельних шляхах, переправах і бродах. Окрім того, безвідносно до конкретної пам`ятки, відзначимо і такі їхні функції: 1) центри господарських (перш за все – сільськогосподарських) мікрорегіонів, 2) центри розвитку ремесла і торгівлі, 3) адміністративні центри, що відвідувалися тудуном (управителем території) для втілення в дію розпоряджень центральної влади, 4) місце акумулювання і тимчасового збереження зібраної данини та необхідного для війська продовольчого запасу, тощо. Здійснення тієї чи іншої функції чи то превалювання однієї над іншою слід розглядати стосовно кожного конкретного городища.

Для городищ по Осколу, який був «внутрішньою» зоною салтівського лісостепу, функція городища як оборонного форпосту або місця перебування військових контингентів була менш виразною. А от функція городища як центра ремесла виступала яскравіше (особливо в місцях здобування та переробітку залізної руди).

Лінія салтівських городищ, що тягнеться від Дону по Тихій Сосні, як і по С. Дінцю, була північно-західною межею каганату в часи його територіального розквіту. Особливістю функціоналу цієї групи городищ було забезпечення безперебійного зв`язку між основними територіями каганату по Волзі і Дону та північно-західними густо заселеними осередками на Сіверському Дінці та Осколу і, певним чином, – демонстрація сили Хозарської держави перед слов`янами на Дону (боршевська археологічна культура).

ЛІТЕРАТУРА

Афанасьев, Г. Е. 1987. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры). *Археологические открытия на новостройках*. 2.

Афанасьев, Г. Е. 1993. ***Донские аланы: Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона.*** Москва: Наука.

Беляев, Е. А. 1966. *Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье.* Москва: Наука.

Бубенок, О. Б. 2019. *Хозари в історії Східної Європи.* Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ.

Винников, А. З., Степовой, А. В. 2012. *Древние металлурги Поосколья (Ютановский металлургический комплекс салтово-маяцкой культуры).* Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета.

Загоровский, В. П. 1969. *Белгородская черта.* Воронеж: Изд-во Воронежского университета.

Колода, В. В. 1999. *Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э.* Харьков: «РЦНИТ».

Колода, В. В. 2021–2022. Городища в структуре поселений лесостепной Хазарии. *Хазарский альманах,* 18, с. 141-170.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні.* Київ: Академперіодика.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата.* Харьков: Вища школа.

Николаенко, А. 1991. *Северо-западная Хазария или Донская Русь?.. (Древности Приоскольской лесостепи в заметках краеведа).* Волоконовка: Белгородский областной краеведческий музей.

Новосельцев, А. П. 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии.* Москва, Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим.

Повесть временных лет. Пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012

Свистун, Г. Е. 2014. Типология салтово-маяцких лесостепных городищ на современном этапе. *Степи Европы в эпоху средневековья,* 12. Хазарское время, с. 51-102.

Свистун, Г. Е. 2016. Гороховатка (Острополье) и его округа: проблемы культурно-исторической интерпретации. *Хазарский альманах*, 14, с. 226-244.

Свистун, Г. Е. 2017. Городок Гороховатка (Острополье) по археологическим и письменным источникам. *Харьковский историко-археологический сборник,* 20, с. 29-45.

Свистун, Г. Є. 2019a. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Свистун, Г. Є. 2019b. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ.* Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.

Свистун, Г. Е., Лаптев, А. А. 2016. Салтово-маяцкое городище у с. Пристен и его округа. *Дивногорский сборник. Труды музея-заповедника «Дивногорье»,* 16, с. 296-311.

Степовой, А. В. 2011. *Металлургическое производство населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры (Ютановский археологический комплекс).* Автореферат диссертации к. и. н. Воронежский государственный университет.

Тортика, А. А. 2006. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.).* Харьков: Харьковская государственная академия культуры.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria.* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 66. Leiden, Boston: BRILL.

Volodymyr Koloda,
PhD, Assistant Professor of History of Ukraine Department,
Head of the Educational-Scientific Archaeological Laboratory,
Kharkiv H. S. Skovoroda National Pedagogical University

FOREST-STEPPE HILLFORTS SYSTEM OF THE KHAZAR KHAGANATE

The article is dedicated to the selection and characteristic of the separate areas in the general system of the forest-steppe hillforts of the Khazar Khaganate. 31 out of 35 hillforts that do not raise any objections are located on 3 main water arteries of the region: Siverskyi Donets (17), Oskil (6) and Tykha Sosna (7); one of the

hillforts is located on the Don river. The hillforts on the Siverskyi Donets river performed the power funtion: 1) defense of the Khaganate borders from a possible threat from the side of the Northern Slavs (Romny culture), 2) temporary presence of the military garrisons and detachments which exerted military and political pressure on the Slavs (including tribute collection), 3) outposts on the trade routes, crossings and fords. Besides, these functions can be marked as well: centers of the economic microregions; craft and trade centers; administrative centers attended by a territory manager – tuduns – for execution of the central government´s orders; a place of temporary accumulation of the collected tribute and army´s necessary food supply, etc. The role of this or that function should be considered regarding each particular hillfort. The Oskil zone was "internal" for the Saltov forest-steppe. Here, the function of hillfort defense or military contingent dislocation was less distinctive. At the same time, the importance of the hillfort as a craft center was more noticeable (especially in the places of iron mining and processing). A peculiar feature of the Saltov hillforts line on the Tykha Sosna river was seamless communication support between main Khaganate territories on the Volga and Done regions with the northwest densely populated centers on the Siverskyi Donets and Oskil rivers; it was also the demonstration of a state force to the Slavs on the Don river.

Keywords: *Khazar Khaganate, forest-steppe, Saltov cultural-historical community, system and funtions of hillforts.*

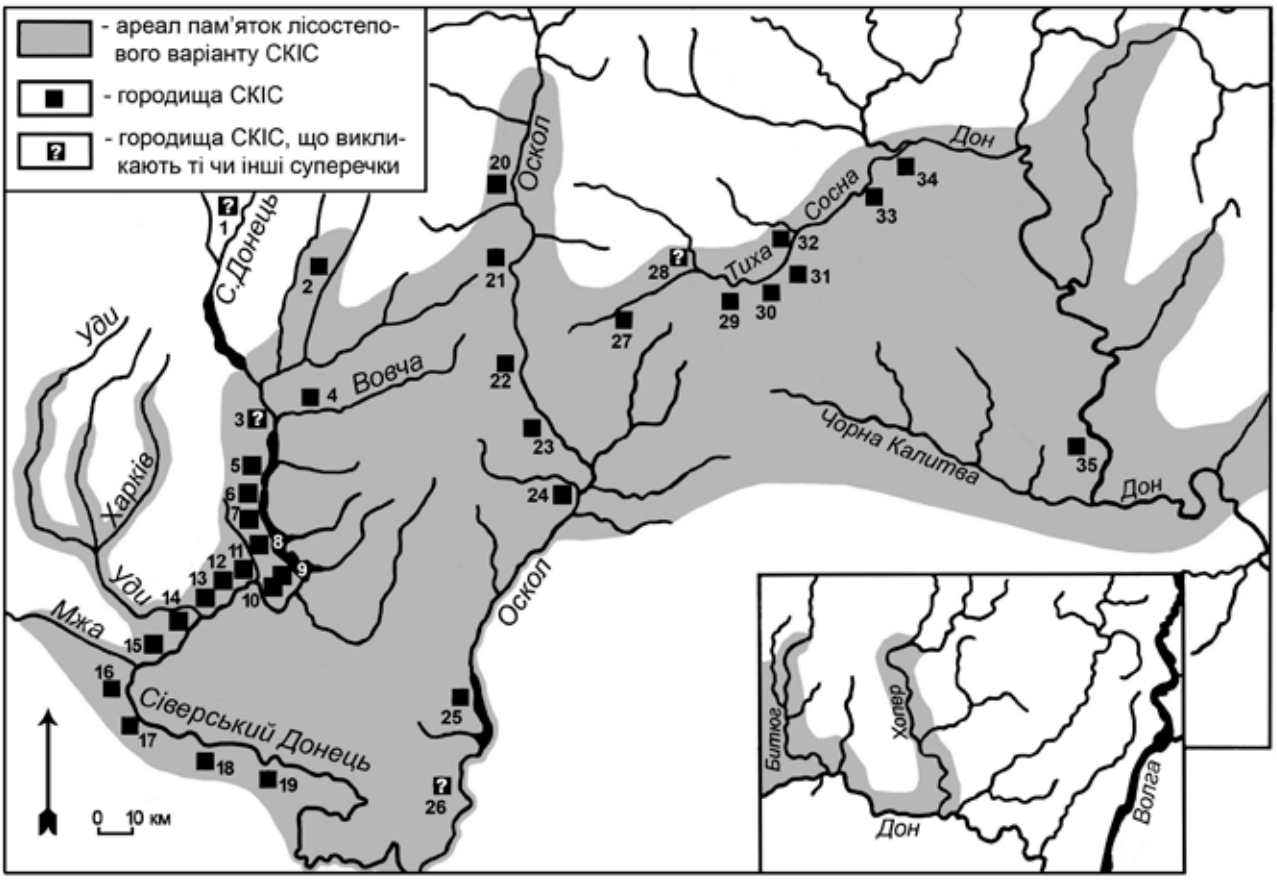

Рис. 1. *Салтівські городища лісостепової зони (за: Свистун 2019b з уточненнями):*
1–Білгородське, 2 – Дмитриївка, 3 – Огірцеве, 4 – Вовчанське, 5 – Верхньосалтівське, 6 – Старосалтівське, 7 –– Хотімлянське, 8 – Мартовське, 9 – Котковське, 10 – Кицівка, 11 – Кочеток-І, 12 – Кочеток-ІІ, 13 – Чугуївське, 14 – Кабанове, 15 – Мохнач, 16 – Коропові Хутори, 17 – Суха Гомільша, 18 – Мілове (Сіверське), 19 – Вербівське, 20 – Афон'ївка, 21 – Ютанівка, 22 – Помінове, 23 – Яблунівське, 24 – Підлисенки, 25 – Пристін, 26 – Горохуватське, 27 – Красне, 28 – Усередське, 29 – Алексєєвське, 30 – Колтунівське, 31 – Мохоудерівське, 32 – Верхній Ольшан, 33 – Павлівське, 34 – Маяцьке, 35 – Карабут

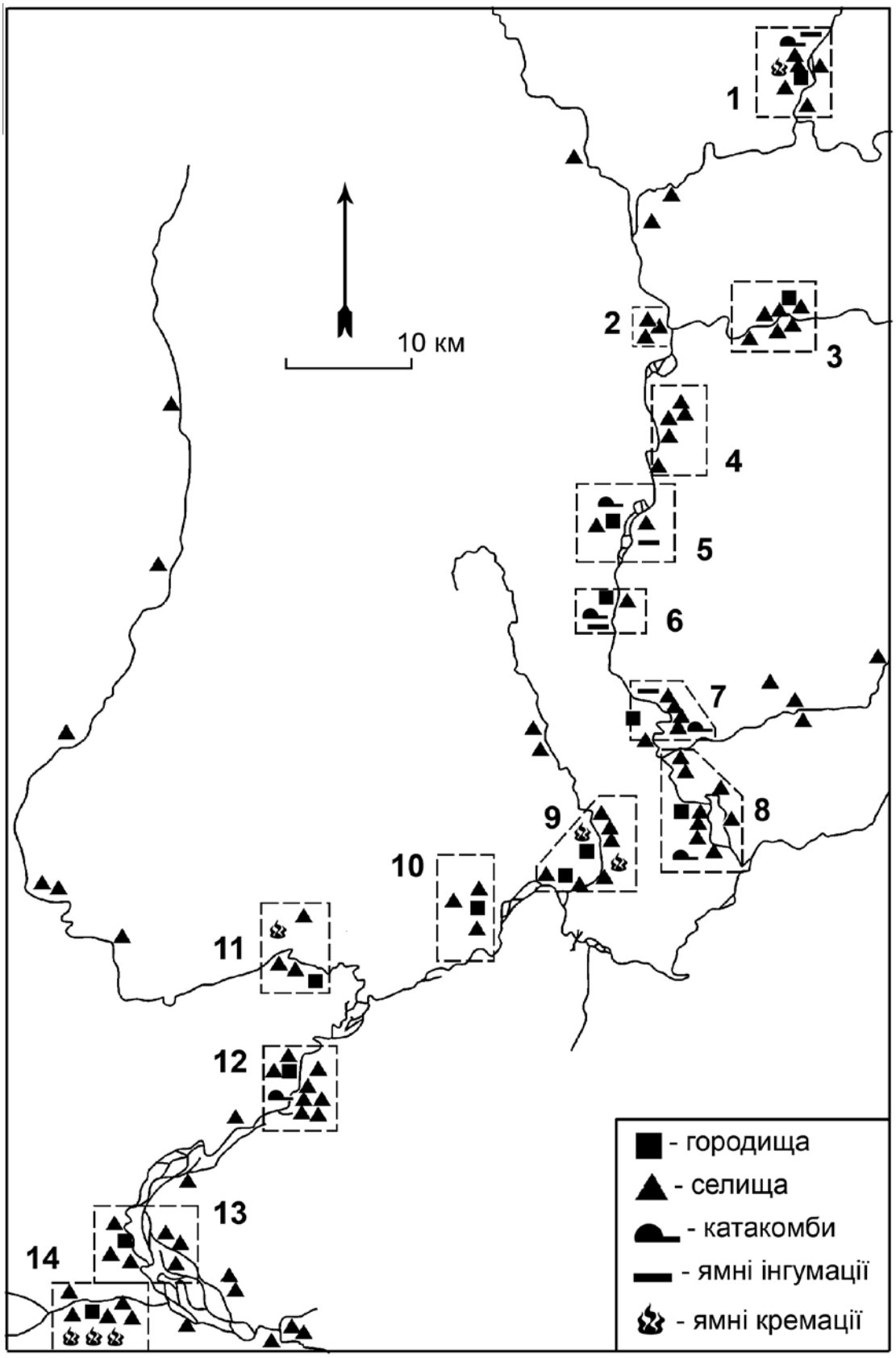

Рис. 2. *Мікрорегіони СКІС у лісостеповій зоні Сіверського Дінця (за: Свистун 2019b з уточненнями):*
1 – Дмитриївка, 2 – Огірцеве, 3 – Вовчанське, 4 – Графське, 5 – Верхньосалтівське, 6 – Старосалтівське, 7 – Хотімлянське, 8 – Мартовське, 9 – Кочетківське, 10 – Чугуївське, 11 – Кабанове, 12 – Мохнач, 13 – Коропові Хутори, 14 – Суха Гомільша

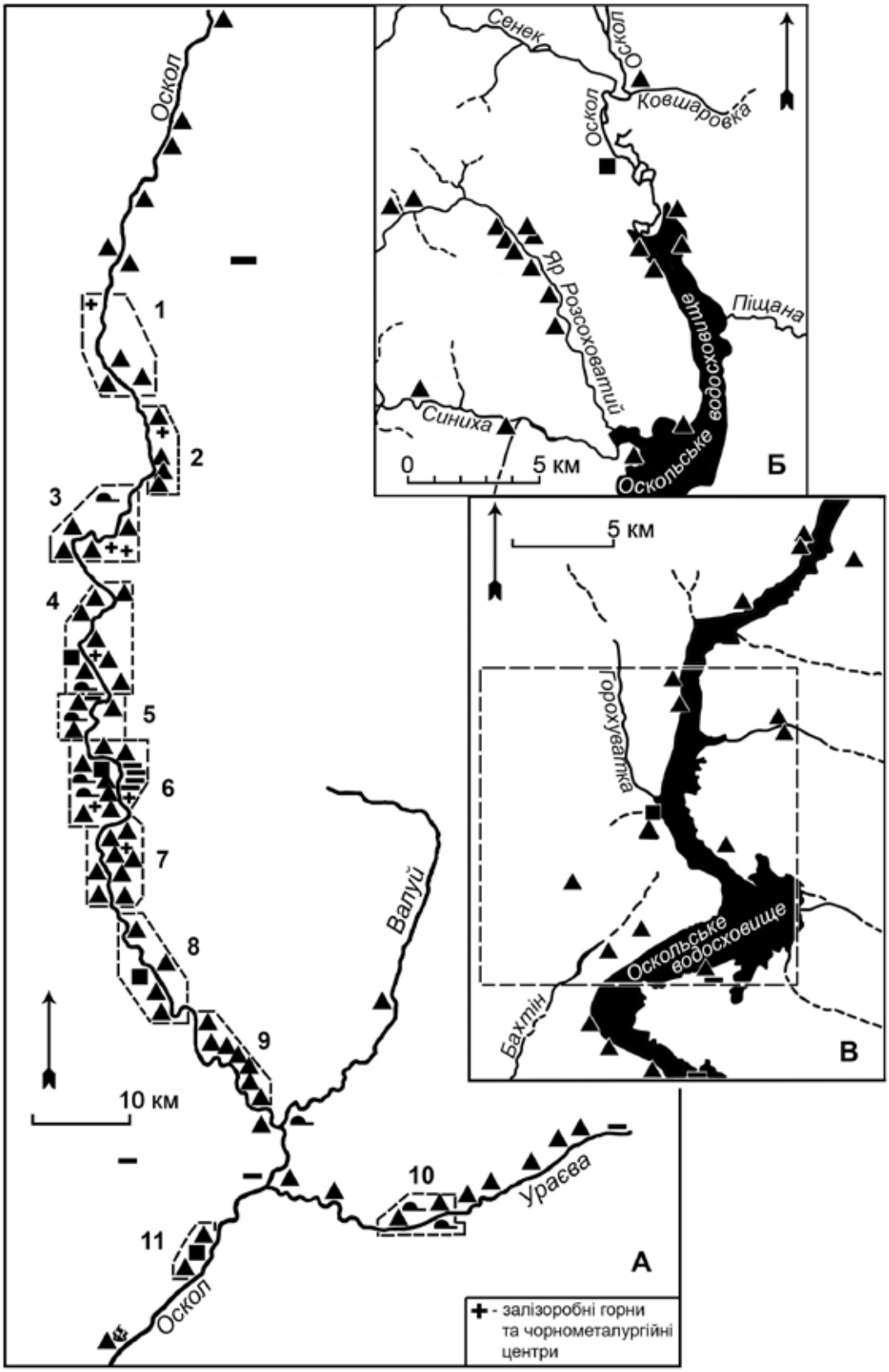

Рис. 3. *Мікрорегіони СКІС у лісостеповій зоні салтівських пам`яток лісостепової зони Осколу (за: Свистун 2016; Свистун, Лаптев 2016 з уточненнями):*
А (1 – Єздочне, 2 – Новооскольське, 3 – Піщанське, 4 – Афон`ївка, 5 – Столбищенське, 6 – Ютанівка, 7 – П`ятницьке, 8 – Помінове, 9 – Кузнецовське, 10 – Підгорівське, 11 – Підлисенки); Б (Пристін); В (Горохуватське). А – верхня течія ріки; Б, В – нижня течія ріки

Таблиця 1. Каталог лісостепових городищ СКІС[А]
(на основі: Свистун 2019, з уточненнями)

№	Назва городища	Автори та роки дослідження	Час створення та використання оборонних споруд	Місце знаходження
1	І Білгородське[Б]	Засурцев П.І. (1950), Нікітін А.В. (1951, 1955, 1956)	СКІС (VIII–X ст.), XVI ст.	Росія, Бєлгодська обл., м. Белгород; п.б. р. Сіверський Донець
2	Дмитриївка	Ляпушкін І.І. (1952), Плетньова С.О. (1958–1973), Сарапулкин В.А., Сарапулкіна Т.В. (2004)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Шебекінський р-н; п.б. р. Короча
3	Огірцеве[В]	Тєлегін Д.Я., Пузаков Є.В., Міхеєв В.К. (1959), Свистун Г.Є. (2011)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
4	Вовчанське	Бабенко В.О. (1903), Ляпушкін І.І. (1948), Євстропов Н.Т. (1950–1955), Колода В.В. (1994, 1995)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Вовча
5	Верхньосалтівське	Макаренко М. О. (1905), Бабенко В.О. (1906), Семенов-Зусер (1947, 1948), Верштейн Р.І. (1959–1961), Колода В.В. (1998), Чернігова Н.В. (1998–2002), Свистун Г.Є. (2004).	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
6	Старосалтівське	Бородулін В.Г. (1976), Свистун Г.Є. (2012)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
7	Хотімлянське	Криганов А.В. (1987, 1990), Свистун Г.Є. (2004)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Вовчанський); п.б. р. Сіверський Донець
8	Мартовське	Криганов А.В. (1990), Свистун Г.Є. (2012)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Печенізький); п.б. р. Сіверський Донець
9	Котковське	Свистун Г.Є. (2017)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Печенізький); п.б. р. Сіверський Донець
10	Кицівка	Свистун Г.Є. (2006, 2017)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Печенізький); п.б. р. Сіверський Донець
11	Кочеток-І	Свистун Г.Є. (2004)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н; п.б. р. Сіверський Донець

12	Кочеток-II	Свистун Г.Є. (2004, 2005)	РЗД[є] (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н; п.б. р. Сіверський Донець
13	Чугуївське	Бабенко Л.І. (1996), Свистун Г.Е. (2004–2007, 2009)	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., м. Чугуїв; п.б. р. Сіверський Донець
14	Кабанове	Свистун Г.Є. (2004, 2007)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н; п.б. р. Уди
15	Мохнач	Рибаков О.Б. (1950), Шрамко Б.А. (1953), Плетньова С.О. (1954), Колода В.В. (1999–2001, 2005–2008, 2010, 2012–2019), Свистун Г.Є. (2001)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.), роменська к-ра (X–XI ст.), XVIII ст..	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Зміївський); п.б. р. Сіверський Донець
16	Коропові Хутори	Шрамко Б.А. (1954), Плетньова С.О. (1955), Афанасьєв Г.Е. (середина 1980-х), Колода В.В. (2003–2005, 2010), Свистун Г.Є. (2003–2005)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.), роменська к-ра (X–XI ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Зміївський); п.б. р. Сіверський Донець
17	Суха Гомільша	Міхеєв В.К. (1969, 1973)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Чугуївський р-н (колишній Зміївський); п.б. р. Суха Гомільша
18	Мілове (Сіверське)	Колода В.В. (1986, 1987), Буйнов Ю.В., Дегтяр А.Д. (1988)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Ізюмський р-н (колишній Балаклійський); п.б. р. Сіверський Донець
19	Вербівське	Шрамко Б.А. (1957), Криганов А.В. (1994), Свистун Г.Є. (2011)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Ізюмський р-н (колишній Балаклійський); п.б. р. Сіверський Донець
20	Афон`ївка[г]	Плетньова С.О. (1958), Ніколаєнко А.Г. (1973), Афанасьєв Г.Є. (1982)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Волоконівський р-н; п.б. р. Оскол
21	Ютанівка	Плетньова С.О. (1958, 1973), Ніколаєнко А.Г. (1973), Афанасьєв Г.Є (1981–1984	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Волоконівський р-н; п.б. р. Оскол
22	Помінове	Плетньова С.О. (1958), Ніколаєнко А.Г. (1981), Афанасьєв Г.Є. (1982)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Валуйський р-н; п.б. р. Оскол
23	Яблунівське	Дьяченко О.Г., Погорелов Ю.С., Сємушев М.І. (1999)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Валуйський р-н; п.б. р. Оскол
24	Підлисенки[г]	Плетньова С.О. (1958), Афанасьєв Г.Є. (1981, 1982)	РЗД (V–IV ст. до н.е.) СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Валуйський р-н (сучасне с. Тогобеєвка); п.б. р. Оскол

25	Пристін	Ліберов П.Д. (1955), Міхеєв В.К. (1970), Свистун Г.Є. (2012)	СКІС (VIII–X ст.)	Україна, Харківська обл., Куп`янський р-н; п.б. р. Оскол
26	Гороховатське[Д]	Ліберов П.Д. (1955), Свистун Г.Є. (2013)	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Україна, Харківська обл., Ізюмський р-н (колишній Борівський); п.б. р. Оскол
27	Красне	Ніколаєнко А.Г. (1973), Афанасьєв Г.Є. (1987), Красильников К.І. (1984)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Красненський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
28	Усередське[Е]	Афанасьєв Г.Є. (1987)	СКІС (VIII–X ст.), XVII–XVIII ст.	Росія, Бєлгородська обл., Красногвардеський р-н (сучасне с. Стрілецьке); л.б. р Тиха Сосна
29	Алексєєвське	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1977)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Алексєєвський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
30	Колтунівське	Афанасьєв Г.Є. (1977, 1985)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Алексєєвський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
31	Мохоудерівське	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1977)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Алексєєвський р-н; п.б. р. Тиха Сосна
32	Верхній Ольшан	Замятнін Г.Є. (1921), Фльоров В.С. (1991)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Острогозький р-н; л.б. р. Тиха Сосна
33	Павлівське	Афанасьєв Г.Є. (1977)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Острогозький р-н; п.б. р. Тиха Сосна
34	Маяцьке	Трунов М.П., Савєлов Л.М. (1902), Мілютин О.І. (1906), Макаренко М.О. (1908, 1909), Плетньова С.О., Покровська А.П. (1975), Афанасьєв Г.Е. (1977–1982)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Ліскінський р-н; п.б. р. Дон
35	Карабут	Плетньова С.О. (1963), Афанасьєв Г.Є. (1983)	СКІС (VIII–X ст.)	Росія, Бєлгородська обл., Росошанський р-н; п.б. р. Дон

[А] – номери відповідають нумерації городищ на рис II, 1

[Б] – це городище та його салтівська належність відомі лише за архівними даними

[В] – захисні споруди до цього часу не виявлені (селище ?)

[Г] – захисні споруди створені в ранню залізну добу, роботи на них у салтівських час не доведена, але наявність салтівської кераміки на городищі та сусідніх селищ СКІС опосередковано вказує на його використання в часи існування Хозарського каганату

[Д] – захисні споруди городища, їх планування та знахідки двору відносяться до нового часу; цілком вірогідно, що городище нового часу збудовано на салтівському селищі

[Е] – городище відомо лише за писемними джерелами (містечко-фортеця Усерд збудоване у 1637 р. на березі однойменної річки – ліва притока Тихої Сосни – на місті «старого городища»); зараз – с. Стрілецьке з салтівським матеріалом в центрі населеного пункту